

Universitatea Babeş – Bolyai, Facultatea de Teologie Reformată

**Requisitorii locului de adevărire din Alba Iulia
(1556–1690)**

Teză de doctorat

**CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC:
Prof. univ. dr. BUZOGÁNY DEZIDERIU**

**DOCTORAND:
GÁLFI EMŐKE**

Cluj-Napoca

2012

Cuprins

Introducere.....	4
I. Crearea oficiului requisitoratului.....	9
I.1. Secularizarea capitolului din Alba Iulia.....	9
I.2. Activitatea primilor funcționari ai locului de adevărire din Alba Iulia până la reorganizarea lui din 1575.	11
I.3. Reorganizarea locului de adevărire din 1575.	13
II. Pătura intelectuală reprezentată de requisitori.....	17
II.1. Structura instituției locului de adevărire.....	17
II.2. Numirea în funcție a requisitorilor și obligațiile lor.....	19
II.3. Privilegii.....	21
II.4. Venituri.....	23
II.5. Posesiuni.....	25
II.6. Locul de origine al requisitorilor.....	32
II.7. Origine, carieră anterioară, timpul petrecut în funcție.....	33
II.8. Studii.....	35
II.9. Identitate confesională.....	36
II.10. Sistemul de relații, influența exercitată, clientela.....	37
II.11. Strategii de căsătorie, urmașii requisitorilor.....	41
III. Requisitorii locului de adevărire din Alba Iulia.....	46
Izvoare arhivistice.....	148
Bibliografie.....	149
Anexe.....	158
Documente transcrise integral referitoare la requisitori.....	158
Regeste referitoare la requisitori.....	199

CUVINTE CHEIE:

Istorie ecleziastică, istorie instituțională, requisitor, secularizare, loc de adevărire, Alba Iulia, arhivă capitulară, intelectualitate ecleziastică, identitate confesională, intelectualitate laică, formarea intelectualității

INTRODUCERE

În 1556, după secularizarea bunurilor bisericești a început o nouă eră pentru locul de adevărire al capitlului din Transilvania, cu reședința în Alba Iulia, prezentând o evoluție specifică și total diferită față de perioada premergătoare secularizării. Instituția a încetat să mai fie sub tutela bisericii catolice și a fost condusă de funcționari laici numiți și plătiți de principii transilvăneni. Marea majoritate a membrilor capitlului de dinaintea secularizării au părăsit Transilvania odată cu episcopul Paul Bornemissza (scaunul lui rămânând vacantă pentru mult timp), iar cei rămași s-au convertit la protestantism și au rămas la locul lor, slujind mai întâi pe regina Isabela, mai apoi pe principele Ioan Sigismund de Zápolya. Faptul că unii dintre capitulari au rămas în continuare funcționarii locului de adevărire, demonstrează că aparatul de stat al noului principat, născut după destrămarea Ungariei medievale regale, a avut nevoie de știutori de carte pricepuți, formați sub tutela și sprijinul bisericii catolice.

Instituția și arhiva locului de adevărire din Alba Iulia a funcționat aproape 20 de ani cu atribuții restrânse, nedispunând de principalul obiect al autentificării documentelor, și anume sigiliul capitular. Acesta a fost luat probabil de unul dintre canonici care a părăsit principatul împreună cu episcopul Bornemissza. Din acest motiv, funcționarii locului de adevărire au încetat să mai emită documente, activitatea lor constând în căutarea și transcrierea documentelor păstrate în arhiva capitulară. Din această activitate provine și numele lor, requisitor însemnând persoana care caută documente din arhivă la cererea clienților.

În 1575, instituția a fost reorganizată și în urma acesteia requisitorii și-au reprimit atribuțiile pierdute anterior: locul de adevărire a primit o nouă pecete cu un model similar cu cel vechi, iar requisitorii, pe lângă căutarea și transcrierea documentelor, au început din nou să emită documente și să efectueze activitate extracapitulară în temeiul

mandatului primit de la principii (participare ca martor la o anume acțiune juridică, spre exemplu: punerea în stăpânire, hotărnicire etc.).

Așadar, începând cu 1556, requisitorii au fost plătiți și numiți de principii transilvăneni dintre credincioșii acestora, iar aspectul arhivei capitulare s-a schimbat odată cu trecerea vremii: s-au păstrat aici nu numai documentele produse în urma activității locului de adevărire, ci și Libri Regii, listele de impozite și de zeciuială, articolele de legi etc. În urma acestei evoluții, arhiva a devenit instituția care a păstrat și a ocrotit documentele cele mai importante ale principatului, iar odată cu importanța instituției a crescut și prestigiul funcționarilor acesteia. În urma acestui fapt, în epoca Principatului Transilvan membrii locului de adevărire au fost aleși cu grijă de către principii actuali și au aparținut elitei intelectualității transilvănene, care a avut în continuare legături strânse cu biserica din care făcea parte, și anume cea unitariană sau cea reformată.

STRUCTURA ȘI REZULTATELE DISERTAȚIEI

Disertația de față își propune prezentarea cât mai detaliată a grupului de intelectuali, funcționari ai locului de adevărire din Alba Iulia, care număra doar trei, rareori patru membri. Primul capitol prezintă crearea acestei funcții publice odată cu secularizarea bunurilor bisericesti. Primul subcapitol conține descrierea evoluției secularizării, în care, pe baza documentelor din epocă am arătat că bunurile bisericesti, inclusiv cele capitulare, au fost date în folosința reginei Isabela și a fiului său încă din 1556 și nu au mai fost restituite bisericii catolice, după cum s-ar putea presupune din paragrafele contradictorii ale adunării stărilor ținute la finele aceluiași an. Urmează descrierea caracteristicilor în ceea ce privește activitatea primilor requisitori până la 1575, care a fost restrânsă la transcrierea și căutarea documentelor, după cum s-a arătat mai sus. În ultimul subcapitol am prezentat reorganizarea locului de adevărire din Alba Iulia și am subliniat faptul că în urma unor noi instrucțiuni date requisitorilor în 1575, activitatea și munca desfășurată de funcționarii acestei instituții a devenit comparabilă cu cea de dinaintea secularizării. Aceste caracteristici au dăinuit până la sfârșitul epocii principatului.

În cel de-al doilea capitol al disertației am efectuat o analiză amplă privind grupul de intelectuali reprezentat de requisitorii din Alba Iulia. Analiza începe cu descrierea structurii a instituției, urmată de prezentarea procedurii de numire, obligațiile și privilegiile funcționarilor. În aceste subcapitole am subliniat faptul că activitatea desfășurată presupunea o educație și o pricepere deosebită, un requisitor fiind obligat să dobândească cunoștințe paleografice, limba latină și cunoștințe juridice. Cunoașterea limbii române și a celei săsești a constituit, deseori, un avantaj important, dovedindu-se că o mare parte dintre funcționari erau vorbitori a uneia dintre acestea.

Pe lângă multiplele obligații apărute în urma creșterii prestigiului arhivei capitulare, requisitorii au dobândit și unele privilegii, cum ar fi achitarea de obligații militare sau scutirea caselor acestora de găzduirea oștenilor. Dat fiind faptul că autoritatea requisitorilor a fost dată și de veniturile și bunurile primite ca răsplată pentru serviciile lor, două subcapitole sunt consacrate în întregime prezentării acestora. În ceea ce privește veniturile lor, se poate constata că acestea au fost stabilite încă din 1575 în instrucțiunile date requisitorilor și erau identice cu cele ale requisitorilor din conventul de la Cluj-Mănăștur. Ei primeau anual 50 de forinți, venitul unei circumscripții decimale, precum și produse agricole, cum ar fi: 20 de găleți de grâu, două butoaie de vin și doi porci de tăiat. Aceste venituri au rămas neschimbate pe parcursul epocii principatului.

În legătură cu posesiunile și bunurile posedate, se poate constata că un număr mare dintre membrii personalului au primit bunuri și posesiuni de la clienții locului de adevărire drept răsplată pentru serviciile efectuate. Întrucât documentele prevedeau drepturi de proprietate asupra unor bunuri mobiliare și, mai ales, imobiliare, acestea constituiau dovada stăpânirii respectivelor bunuri, fiind decisive în procesele juridice. Căutarea și transcrierea acestor documente a constituit, așadar, o prioritate pentru clienții instituției aflați în procese pentru stăpânirea unor proprietăți, iar serviciile personalului erau onorate de clientelă cu diferite danii în favoarea funcționarilor.

În subcapitolul dedicat posesiunilor personalului locului de adevărire, am ajuns la concluzia că marea majoritate a acestor funcționari dispunea de cel puțin de o casă în Alba Iulia, o posesiune și o vie în apropierea orașului princiar. Totodată este cert că aproximativ 60% din membrii grupului studiat au avut mai multe bunuri decât cele amintite mai sus, acesta reprezentând un nivel minim ce putea fi oferit de acest oficiu.

Datorită acestui fapt requisitorii aparțineau păturii de mijloc a nobilimii transilvănene, unii dintre ei fiind chiar și mai înstăriți.

Prezentarea situației financiare este urmată de analiza locurilor de origine al requisitorilor, descrisă într-un alt subcapitol. În acesta am arătat că, în urma migrațiilor masive de populații cauzate de expansiunea otomană la începutul perioadei principatului (începând cu 1556 și până la sfârșitul secolului al XVI-lea), marea majoritate a membrilor locului de adevărire au ajuns în Transilvania, refugiindu-se din regiunile aflate sub dominația Imperiului Otoman. După această perioadă, până la domnia lui Gabriel Bethlen, proporția lor a fost de 50%, iar sub domnia principelui Bethlen tendința s-a inversat. După moartea acestuia, până la sfârșitul epocii, numărul funcționarilor ardeleni a întrecut cel al funcționarilor originari din afara granițelor Principatului. Concluzia acestei părți a fost următoarea: în perioada studiată, majoritatea funcționarilor locului de adevărire din Alba Iulia proveneau din afara Transilvaniei.

Am subliniat de mai multe ori în disertație că activitatea și munca depusă de requisitori a cerut pricepere mare și iscusință. A fost nevoie, așadar, de o analiză în privința studiilor efectuate de personalul locului de adevărire. S-a dovedit că 14 persoane au avut măcar studii medii, ceea ce înseamnă 40% din totalul membrilor instituției, iar dintre aceștia zece aveau studii superioare în urma unei peregrinații academice în afara granițelor țării, dat fiind că pe vremea respectivă în Transilvania nu exista nici o universitate.

Este bine știut faptul că în secolele evului mediu, majoritatea funcționarilor locurilor de adevărire erau clerici și aveau studii superioare sau medii efectuate în universitățile din occident, respectiv în școlile capitulare și mănăstirești care funcționau pe lângă capitluri și conventuri. După 1556, locul de adevărire din Alba Iulia nu se mai afla sub tutela bisericii catolice, dar a rămas ancorată în realitățile epocii, care era profund religioasă. În prima perioadă a instituției, după secularizare, acesta avea în continuare funcționari clerici până la reorganizarea sa în 1575. După această dată, personalul locului de adevărire era format dintr-o intelectualitate laică care avea, însă, de cele mai multe ori, o pregătire teologică. Se poate afirma că majoritatea membrilor aveau studii superioare și au studiat teologia în universitățile din Europa Occidentală. Un exemplu elocvent în acest

sens este cazul cel al cronicarului de curte, Gáspár Bojti, și al bibliotecarului personal al principelui Gabriel Bethlen, Mihály Barsi.

Dat fiind faptul că un mare număr din personal au avut o pregătire teologică sau au fost membrii ai clerului, am considerat că este important să studiem problema apartenenței requisitorilor la una dintre cele trei religii recepte ale Transilvaniei. Nu am reușit să demonstrăm că vreunul dintre funcționarii instituției ar fi aparținut Bisericii catolice, dar este cert faptul că până la finele secolului al XVI-lea aici au activat requisitori reformați și unitarieni. Începând cu secolul al XVII-lea, însă, principii protestanți ai Transilvaniei au avut grijă să aleagă acești funcționari dintre adepții lor aparținând religiei reformate.

În afara celor prezentate mai sus, obiectul cercetării mai include și categoria socială din care au provenit funcționarii locului de adevărire, cariera lor anterioară și timpul petrecut în arhivă. După însumarea datelor, răspunsul la prima întrebare este următorul: cei mai mulți dintre membrii instituției erau originari din orașe și târguri, mult mai puțini la număr au venit din nobilime sau din scaunele secuiești, iar numărul iobagilor era infim, doar unul dintre requisitori provenind din rândul iobăgimii, și anume cronicarul de curte al lui Gabriel Bethlen, Gáspár Bojti. S-a dovedit, însă, cu certitudine, faptul că fiecare funcționar al acestei instituții a dobândit statutul de nobil la sfârșitul carierei sale, datorită importanței activității și ale diferitelor servicii efectuate la porunca principelui sau la cererea clienților.

În urma cercetării datelor biografice ale personalului locului de adevărire, am ajuns la concluzia că această funcție a fost precedată frecvent de cea de notar al cancelariei princiare, și nu odată a constituit răsplata pentru alte servicii aduse principelui. Au existat și cazuri în care o înaltă funcție, cum a fost cea a directorului fiscal, a fost recompensată cu cea a requisitoratului. Cert este faptul că în cele mai multe cazuri funcția de requisitor a fost deținută de membrii instituției până la sfârșitul vieții acestora. Dintre 36 de cazuri doar trei requisitori s-au despărțit de arhivă. Trebuie să precizăm, însă, că după toate probabilitățile nici aceștia din urmă nu au plecat de la arhivă de bunăvoie, ci siliți de puterea princiară sau răpuși de boală. Media timpului petrecut de arhivari în oficiul lor a fost de 9 ani.

În ultimele două subcapitole ale celui de-al doilea capitol, am încercat să descriem relațiile multiple ale requisitorilor și ale familiilor acestora. În ceea ce privește sistemul de relații ale personalului se poate constata că acesta avea legături strânse cu elita bisericii reformate, pe de o parte, unii aparținând chiar familiilor episcopilor reformați, și cu funcționarii instituțiilor centrale ale principatului, pe de altă parte, cum ar fi membrii cancelariei maior.

În cea ce privește familia membrilor aparținând locului de adevărire, am analizat, în limita dată de izvoare, familiile din care proveneau requisitorii, căsătoriile lor și copiii născuți în urma acestora, precum și cariera copiilor lor, dacă era cazul. În cele mai multe cazuri, căsătoriile membrilor grupului studiat erau aranjate în așa fel încât să nu constituie un impediment în evoluția carierei funcționarului respectiv. S-a putut constata că situația financiară a nevestelor requisitorilor a fost, în majoritatea cazurilor, comparabilă cu cea a soțului. Au existat, însă, și cazuri în care averea soției a întrecut-o cu mult pe cea a soțului, cum ar fi cazul soției lui Ambrus Barkai sau al lui Gáspár Diósi. În majoritatea cazurilor, nevestele requisitorilor erau de origine nobilă (80%), patru dintre acestea aparțineau păturii burgheze (16%) și numai o singură persoană provenea din târgul Medieșul Aurit, și anume soția lui Gáspár Bojti, Erzsébet Kalah. Se poate menționa, însă, faptul că a doua nevestă a lui Bojti era de proveniență nobilă.

Despre copii requisitorilor se pot spune următoarele: contrar așteptărilor, funcționarii locului de adevărire nu aveau mulți copii și, datorită unui număr mare de factori care defavorizau condițiile de viață în epoca respectivă, puțini au ajuns la vârsta maturității. Numărul redus al odraslelor requisitorilor are multiple explicații. Din cauza condițiilor grele în care funcționarii instituțiilor centrale ale principatului puteau să parcurgă o carieră, aceștia ajungeau destul de târziu să posede o avere modică sau să lege căsătorii avantajoase. Un exemplu elocvent este cel al lui János Hercegszölösi care la 38 de ani încă nu avea copii. În lumina acestor date, este lesne de înțeles că requisitorii nu doreau să fărâmițeze averea greu acumulată, iar acest fapt, coroborat cu căsătoriile târzii, a condus la o natalitate scăzută și la un număr mai mic de copii.

Al treilea și cel mai lung capitol al tezei cuprinde datele biografice ale personalului locului de adevărire, fiind vorba despre 36 de persoane. Între acestea figurează personalități cunoscute ale istoriei culturii transilvănene, cum ar fi cronicarii

István Szamosközy sau Gáspár Bojti, profesorii Colegiului întemeiat de Gabriel Bethlen precum Mihály Barsi (care a fost mai târziu și bibliotecarul principelui) sau Benedict Árkosi, dar și personalități aproape uitate de istorie care au avut, însă, un rol major în ocrotirea și mutarea arhivei în timpul refugiului în urma atacului tătarilor din 1658. Este vorba de cei trei membri ai instituției: János Pápai, Ferenc Tarcközi și István Bárdi.

Pe baza cercetării izvoarelor s-au putut clarifica câteva confuzii privind personalitățile culturii transilvănene active în acea epocă, cu nume identice, cum ar fi cazul lui János Laskay, Benedek Árkosi, János Hercegszölösi și cel al lui Gáspár Diósi. Totodată, în cursul cercetării unor date biografice, precum cel al requisitorului István Zákány, s-au ivit întrebări noi privind propagarea Reformei între românii din Caransebeș. După toate probabilitățile, tatăl celui menționat era o rudă apropiată a lui Efrem Zăcan, unul dintre traducătorii celebrei Palie de la Orăștie.

Teza prezintă membrii unui grup de intelectuali care au condus poate cea mai importantă instituție emitentă de documente din Transilvania epocii principatului. Pentru a înțelege rolul și importanța acestor funcționari este de ajuns să ne referim la specificul societății transilvănene bazată pe posesiunea de pământ. Dincolo de aceasta, însă, requisitorii făceau parte dintr-o intelectualitate care a continuat și a dezvoltat mai departe moștenirea primită din evul mediu, funcționa strâns legat de biserica din care făcea parte și beneficia totodată și de sprijinul acesteia.

Pentru o mai bună documentare, anexa disertației conține documente transcrise integral și regeștele unor documente referitoare la viața și activitatea requisitorilor, bazată pe o vastă cercetare privind protocoalele întocmite de requisitori. În cadrul acestei vaste cercetări, am studiat în total 17 protocoale conținând aproximativ 6600 de pagini.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Approbatæ Constitutiones. In: *1540–1848. évi erdélyi törvények* (Ford. és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen). Budapest, 1900.

Album studiosiorum Academiae Franckeriensis (1585–1811, 1816–1844) I Naamlijst der studenten. Onder redactie van Mr. S. J. Fockema Andreae en Drs. Th. J. Meijer. 1968.
Franeker

Az aradi káptalan jegyzőkönyv-töredéke (1504–1518) Előszóval, mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Gálfi Emőke. Erdélyi Tudományos Füzetek 270. Kolozsvár, 2011.

Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Szerk. Jakó Zsigmond). Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt – Gálfi Emőke. Kolozsvár, 2006.

Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. 1569–1602. (Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 1–3. Szerk. Jakó Zsigmond). VII. 1. János Zsigmond Királyi Könyve (1569–1570). VII. 2. Báthory Kristóf Királyi Könyve (1580–1581). VII. 3. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei (1582–1602). Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. Kolozsvár, 2003–2005.

Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek DVD, szerk. Gyulai Éva. Budapest, 2005.

Balázs Mihály–Monok István: *Történetírók Báthory István udvarában (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről)*. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 249–262.

Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyanánt. Budapest, 1975.

Beke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt*. Budapest, 1889–1895.
Különlenyomat a Történelmi Tár megfelelő évfolyamaiból

Ifj. Biás István: Torda vármegye lustrája 1670-ből, Uó: Fejérmegye lustrája 1682-ből, Uó: Fejérmegye lustrája 1686-ból, Uó: Küküllő vármegye lustrája 1671-ből. Genealógiai füzetek 1908/6.

Bod Péter: *Magyar Athenas*. Budapest, 1982.

Bod Péter: *Hungarus Tymbavles continvatvs*. Nagyenyed, 1764.

- Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. Erdélyi Tudományos Füzetek 274. Kolozsvár, 2012.
- Bogdándi Zsolt: *A kolozsvári Balásfiak*. Református Szemle 96. évf. (2003. november–december). 807–812.
- Dáné Veronka: *Mezővárosi polgárból vármegyei előkelő: Mészáros Péter Fehér vármegyei alispán karrierje*. In: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Speculum historiae Debreceniense 4. Sorozatszerkesztő: Papp Klára Debrecen 2009. 41–46.
- Dáné Veronka: „Az őnagysága széki így deliberála”. *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. Erdélyi Tudományos Füzetek 259. Debrecen–Kolozsvár, 2006.
- Dáné Veronka: *Tasnádi Ruber Mihály püspökről és családjáról*. Református Szemle 100 évf. (2007), 4. sz. 746–759.
- Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Collectionem manuscriptam Francisci Döry. Additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest, 1976.
- Engel Pál: *Magyarország a középkor végén*. Bp. (CD-ROM).
- Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest, 1958.
- Erdélyi országgyűlési emlékek*. (Monumenta comitialia regni Transsylvaniae. Szerk. Szilágyi Sándor). I–XXI. Bp., 1876–1898.
- Erdélyi Könyvesházak II*. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Adattár 16/2. Szeged, 1991.
- Erdélyi könyvesházak III*. (Sajtó alá rendezte Monok István, Németh Noémi, Varga András). Adattár 16/3. Szeged, 1994.
- Erdélyi Testamentumok III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1600–1660)*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Tüdös S. Kinga, Marosvásárhely, 2008.
- Fedeles Tamás: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*. Pécs, 2005.
- Fejér Tamás: *A fogarasi partikuláris iskola fejedelemség kori rektorai*. Erdélyi Múzeum. 2010. 3–4. 107–139.
- Fügedi Erik: *Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás*. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, 1984.

- Fügedi Erik: *A XV. századi magyar püspökök*. In: *Történelmi Szemle* 11(1965). 477–498.
- Gálfi Emőke: *Az erdélyi káptalan és hiteleshelyének kapcsolata a XVI. század elején*. *Fons* XVIII. (2011) 1. sz. 3–24.
- Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár városkönyve 1588–1674. Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1603–1616*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Kovács András. *Erdélyi Történelmi Adatok*. VI.2. Kolozsvár 1998.
- Herepei János cikkei. In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Szerk. Keserű Bálint. I–III. Budapest–Szeged, 1965–1971
- Hörcsik Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium Diákjai 1617–1777*. Sárospatak, 1998.
- Jakó Zsigmond: *Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról*. In: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest, 1997. 91–96.
- Jakó Zsigmond: *Rődi Cseh István, az anyanyelvű írásbeliség egyik erdélyi úttörője*. In: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976. 37–41.
- Jakó Zsigmond: *A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*. In: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. 199–208.
- Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron*. In: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest, 1997. 319–350.
- Jakó Zsigmond: *Belső Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban*. In: *Szolnok-Doboka magyarsága*. Szerk. Szabó T. Attila Dész–Kolozsvár, 1944. 71–130.
- Jakó Zsigmond: *Az erdélyi fejedelmek levéltáráról*. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. Csukovits Enikő). Budapest, 1998. 105–129.
- Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kolozsvár, 1944.
- Jakó, Sigismund: *Instrucțiunile arhivistice ale oficiilor din Transilvania, 1575–1841. Problema reorganizării arhivelor vechi din Transilvania*. *Revista Arhivelor*, I. (1958), nr. 1. 54–56.
- Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, 1979.
- Juhász István: *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár, 1940.

- Kemény Josepho: *Notitia historico-diplomatica archivi et literalium Capituli Albensis Transsilvaniae*. I–II. Cibinii 1836.
- Kiss András: *Kolozsvár levéltára rendjének fejlődése a XIV. századtól a XVIII. század végéig*. In: *Források és értelmezések*. Bukarest, 1994. 12–17.
- Kiss András: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez 1592-ig*. Kézirat.
- Kiss Andrei: *Locurile de adevărate din Transilvania în timpul secularizării lor*. In: *Revista Arhivelor LXXI. Vol. LVI. Nr. 1/1994*.
- Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. Reform. Kollegium története*, Marosvásárhely, 1896.
- Kovács András: *A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház*. In *Erdélyi Műemlékek* 26.
- Kovács András: *Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században*. In: *Idővel paloták*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. 235–258.
- Kovács András: *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 276–294.
- Kovács András: *„Egy kőhajításnyira kollégiumunktól és templomunktól...” Néhai Csáki (VII) István gyulafehérvári házaról (1649)* Erdélyi Múzeum 2011. 3–4. 1–11.
- Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában* Budapest, 1994. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 12.)
- Kraus, Georg: *Erdélyi krónika. 1608–1665*. Vogel Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel. Budapest, 1994.
- Kubinyi András: *Parasztok városba költözése a középkor végén*. In: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről II. Bp., 2009. 571–598*.
- Magina, Adrian: *De la excludere le coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat. (1500–1700)*. Cluj-Napoca, 2011.
- Monok István: *Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor*. In: *Teleki Téka emlékkönyv*. Marosvásárhely 2002. 360–379.
- Oborni: Szamosközy = Oborni Teréz: *„...quem historiae Transilvanicae patrem merito dixeris...”*. Az erdélyi történetírás atyja: Szamosközy István. *Korunk* XXII/5 2011. május. 16–21.

- Palia de la Orăștie 1581–1582. Text–Facsimile–Indice. Ediție îngrijită de Viorica Pamfil*
București 1986.
- Sunkó Attila: *Levélkeresők. A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent requisitorainak archontológiája a XVI–XVII. században.* Fons XI. (2004), 2. sz. 277–327.
- Sunkó Attila: *A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent Levéltárának működésére vonatkozó iratok.* Lymbus. Magyarisztudományi forrásközlemények Budapest, 2003. 75–110.
- Sunkó Attila: *Debreceni János életpályája. A Gyulafehérvári Káptalan levéltárosának élete, végrendeletének tükrében.* Fons IX (2002), 1–3. sz. 305–343.
- Szalárdi János siralmas magyar krónikája.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakály Ferenc. Budapest, 1980.
- Szamosközy István (Stephanus Zamosius): *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum 1593. Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Iuliae et circa locorum 1598.* Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Monok István. Bevezette Mihai Bărbulescu, Kovács András (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk. Keserű Bálint. 33). Szeged 1992.
- Szamosközy István: *Erdély története [1598–1599, 1603].* 1977. Hn. Fordította Borzsák István, válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Sinkovics István.
- Sipos Gábor: *Református értelmiségi életforma a 17–18. századi Erdélyben.* In: *Reformata Transylvania.* Kolozsvár, 2012. 159–178.
- Szabó András: *Ilosvai Benedek, gyulafehérvári plébános.* In: *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére I–II.* Szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya. Debrecen, 2011. 627–633.
- Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700.* Szeged, 1992.
- Szilágyi Sándor: *Szamosközy István történeti maradványai I–IV. kötet.*
<http://www.archive.org/stream/trtnetimaradvny01szilgoog#page/n380/mode/2up>
- Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I–XIII.* Anyagát gyűjtötte és szerk. Szabó T. Attila. Bukarest–Kolozsvár, 1975–2009.

- Torda vármegye jegyzőkönyvei I. 1607–1658.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel
közzéteszi Dáné Veronka. Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1. Kolozsvár, 2009.
- Trócsányi Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak.* Budapest, 1973.
- Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Budapest, 1980.
- Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben.* Budapest, 2005.
- Uray Piroska tanulmánya In: Laskay János: *Az Aesopus életéről, erkölcséről, minden fő dolgairól és haláláról való historia.*1987.7–26. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1987.
- Új Magyar Irodalmi Lexikon 3. (P–Zs) Budapest, 1994.
- Vekov, Károly: *Locul de adeverire de la Alba Iulia (secolele XIII-XVI.).* Cluj-Napoca, 2003.
- W. Kovács András–Valentiny Antal: *A Wass család cegei levéltára,* Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3. Kolozsvár, 2006.
- Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Szerk. dr. Ladányi Sándor. Bp. 1977.